

LASCAUX, A BIBLIA, AUSCHWITZ ÉS A GYEREKEK

A Középső Gyűjteményben, a *Maddzshimánikájó*-ban – amely egyszerűen a Buddha közepes hosszúságú beszédeinek a gyűjteménye – Gótamó úr, a Buddha egy helyütt a méltó képért vívott küzdelemről beszél. Hogyan juthatnánk méltó képhez, *egyáltalán*. Gótamó úr, szokása szerint, mindezeket nagy részletességgel előadja. Próbáljuk így, próbáljuk úgy. Meditációval, egész életvitelünkkel. De aztán majd, a végén, mondja a Buddha, a végén oda jutunk, hogy mindez majdnem hogy hiába volt. Hiába minden: méltó képhez jutunk nem sikerült. És akkor elkezdődik az élet-halálharc, mondja a Buddha.

Miféle képről esik itt szó, miről beszél a buddhista kánon? Minek a képeről? *Valaminek* a képeről-e? Vagy: *képről csak úgy, egyáltalában?*

Pécs, 1990. augusztus 26. Aszály volt, kánikula.

– Szóba jöhetnek persze itt Auschwitz képei – mondtam.

– Amikor Kabdebó Lóránt fölhevített, és kérte tőlem az előadásom címét – meséltem –, hirtelen, zavaromban csak úgy kiböktem ezt, Lascaux-val, Auschwitzal meg a gyerekekkel. *And all the Children*, és az összes gyerekek. Mert kérte Lóránt angolul is. Valamennyi gyereke a világnak.

Egy ilyen pulpitusban álltam, a hallgatóság megült a székeken. A holocaust művészetéről rendezett nemzetközi konferencián. Minden, ahogy kell. Csak a helyszínnel kapcsolatban volt bennem egy kis zavar. Hol is vagyunk, igazából. Talán amiatt a freskó miatt, a terem főfalán. Pedig hát nem is volt valami hű de micsoda freskó. Valami történelmi jelenet volt, ilyen két világháború közötti. S én mégis úgy éreztem, folyton, de tényleg meglehet csak a hőségtől volt ez is: mintha csak Sienában volnánk. Ahol csak egy napot adatott eltöltenem, az is mikor volt, 1975-ben. A Palazzo Pubblico-ban, Ambrogio Lorenzetti és Simone Martini freskói alatt.

A Jó és Rossz kormányzat, Lorenzettitől.

Egyáltalában való kép, mi lenne az?

– De választhattam volna más címet is – meséltem. – És nem is azt, hogy: *Auschwitz képe*, hanem hogy: *Auschwitz mint kép*. Vagy hogy: *A hely és a test*.

Am alighogy azt az első címet kimondtam, valami megváltozott – nem is annyira bennem, inkább a világban. Mintha egy álom kezdődött

volna el akkor, amely tart mind mostanáig, mondtam hallgatóimnak. Gyakran van ez különben így, hogy: szó szót követ. Letettem a kagylót, és minden más azóta.

Mindjárt hozzátettem azonban, hogy szakértője a kérdésnek nem vagyok. (Ritka előadás vagy cikk, ritka téma, hogy ezt a megjegyzést benne el ne helyezném.)

– Az Auschwitzot ábrázoló képzőművészet engem sohasem érdekelt – mondom. – Az Auschwitzot ábrázoló fényképek viszont gyerekkorom óta nyűgözetükben tartanak.

Valami ilyen csúful nyomott, rossz sárga papírú könyvben bukkantam rá. Egy barakk belsejét láthattuk rajta, több emeletes priccsekkel, a priccseken, sűrűn, rabok, s a legfelső priccsről kidugja nyírott fejét egy fegyenc. Ami a legrettenetesebb, nem volt körülötte tér. A tér, ez a boldog lengeteg, a kontinuum ott egyszerűen nem létezett. A fényképen mindez nagyon jól tanulmányozható volt. Ott volt a fej, tulajdonképpen csak egy kis sötét folt, és körülötte, mint Angliában látni mondjuk – csak éppen jobb nyomású – könyvekben kísérteffotográfiákat, a tér hiánya.

Érdekesek az ilyen véletlen egybeesések. Amikor én ott Pécsen az ötvenes éveknek arról a régi fényképéről beszélek, már nyomdában is lehet a 2000 című folyóiratnál Hafner Zoltánnak *A figyelem iskolája (Pilinszky fényképei)* című cikke – nagyrészt ugyanezekről a fényképekről. Még szerencse, hogy nem tudtam erről: megzavarhatott volna a saját fejtegetéseimben. Megakaszthatta volna gondolataim kibontakozását. Az ember, hiába védekezne ez ellen, többnyire eredetiségre törekszik, az eredetekhez visszatérni gyakran épp ezért képtelen. Hogy ugyanazt mondom (hasonlót mondok), mint stb. Pilinszky milyesféleképp volt Auschwitzal, azt tudta az ember, de hogy pont a fényképekkel kapcsolatban (is), azt (én) nem.

– Minek köszönhetem akkor, hogy itt vagyok? – teszem föl a szónoki kérdést. (Mégis, most megmagyarázom.) – Gondolom annak a tiltakozásnak, amelyet Endreffy Zoltánnal írtunk egy antiszemita cikk (kirohanás) ellen, még februárban; amely azonban akkor közzé nem *tevődött*, hiába siettem be vele a Sajtópalotába (ónos ég alatt); a Sors és a Lap kifürkészhetetlen akaratából – mondtam ilyen kissé viccesen – csak hónapok múltán jelent meg.

Magyar Nemzet, 1990. május 2. Vagyis hát, akkorra sikerült valahogy elérnem, hogy megjelentessék. (Kijárnom, kitaposnom. Csak erre ráment két hetem. Így mennek ezek a dolgok. Nem is az időt sajnálom, azt hiszem, hanem hogy *körmönfonttá* válik ettől az ember.) És akkor is hogy, besuvasztva az olvasói levelek közé, két másik írás alá, s a másik kettő alá sem volt írva. Kezdenek már megint félni az emberek. E késedelem okát sejtve fürkésznem tán nem is oly kilátástalan vállalkozás. Lehet tippelni – mondtam.

Ezt nem mondtam ki persze, ezt az utolsó mondatot, a tippeléssel. Ennyire azért nem vicces az ember. Éretteti csupán a szót, egy ilyen furcsa főhajtással vagy mivel, majdnemhogy egy pukedlivel.

Hajtogatott papírhajók.

Nem annyira a visszavágás vágya vezérelt, fél-irodalmi bosszúszomj, csak inkább ez az örökös tökéletesítgetési vágy. Létrehozni az összefüggéseket: kidolgozni mindent, átkötni újra meg újra. Mert akármit ír is, igazából mintha mindig regényt írna az ember. Pécssett, abban a pulpitusban állva nem lett volna helyénvaló a Lap késedelmén sokáig lovagolni, hogy volt, mint volt, szerintem, elbeszélni részletesen. Valahol azonban elő kell adni azt is. Nem is annyira a tisztesség okáért, inkább csak hogy *a szövedék* meglegyen. S most visszakanyarodunk a 2000-hez: megkérdeztem a New York

törzsasztalánál, lehoznának-e esetleg egy szemé-
lyes hangú visszatekintést, mondom erről a kése-
delemről.

– Nem baj – mondtam nekik –, hogy az *eset*hez képest annyival később látna majd napvilágot, folyton minden így csúszik-késik úgyis, ha ezúttal szándékom szerint is; ez nem valami *azonnaliságot* követelő *kiigazítás* lesz. Inkább csak reflexió az idő-
ről, erre nálunk; az időbeliségről, erre mifelénk.

De aztán az sem sikerült egészen úgy, távolság-
tartó emlékezésnek. Az antiszemita „megnyilatko-
zás”-oknak (érdekes egy szó, különben; valami-
képpen úgy, ahogyan van fekete mise, létezik a porosság pornográfiája is) csak nem akart vége szakadni. Regényed éppen azáltal regény, hogy minden részletében aktuális.

Álmodom, alszom; de most egy röpke félálom-
ról beszélek.

Mert az viszont zavart, hogy akkor mintha többször akarnám megírni ugyanazt a témát. Vagy ugyanazt a néhány dolgot, érted. Rám sütheti bárki, még magamnak is gyanús vagyok. „Több bőrt akar lehúzni róla” etc. Megírom őket ide is, meg oda is. Eladom magam ennek is, meg annak is. A szerkesztőknek persze folyton emlegettem, én ugyanezt megírtam már a *Vigiliának* (két gépelt oldalon, a „Mitől félek, mit remélek” körkérdésre válaszolva, *in concreto*, ott Bős-Nagymarosról írtam), ugyanezt megírom a *Múlt és Jövő*-nek, megírtam a *2000*-nek, és egyikük sem mondta, mért tettem, ne tegyem. De attól csak-csak nyugtalanokdtam magamban; amíg csak az a félálom nem segített rajtam. Föl nem oldott.

Hajnalban egyszer, azt hiszem.

Tulajdonképpen nem is papírhajók voltak, inkább ilyen kis papírcsákók vagy mi. Pirinyó papír-hegyormok. De ami lényeges, ezek is: hajto-
gatva. Én hajtogattam őket, egyiket a másik után. Kettőt, hármat, négyet, ötöt is: variációk. Éppen hogy helyeselte az én variációs tevékenységemet az a hajnali álom! Hogy nagyon is érdemes, az Ég szempontjából, világos, ilyen cikkeket írni. Tanulmányokat, tiltakozásokat. Nyílt leveleket. Érde-
mes a kultúra fönmaradásáért fáradozni. Mintha csak Istennek csinálnám mindezt, és Ő helyeselné. Örömet leli az ilyesmiben.

És ébredéskor lefordítottam magamnak az egész-
szet ilyen papírhajókra. „Papírhajókkal álmodtam az éjjel.” Így mégis érthetőbb, talán. Eregetem őket lefelé egy patakon. És akkor együvé számít valamennyi, az én kis flottám. Akár akad majd együttes olvasójuk is, akár nem. *Szétszóratott könyv*.

– Kabdebó Lórántnak aztán a kezébe került az a mi tiltakozásunk, gondolom azért hívott meg erre a konferenciára.

De érdemes a kultúráért akkor is fáradozni, ha nincsen Isten, mondaná talán egy (kései, szkepti-

kus) konfuciánus. Egy újkonfuciánus. Behozni az ősképeket a kaotikus világba. Mert ősképek min-
denképpen „vannak”, mondaná.

És fölolvastam tiltakozásunkból egy mondatot. Ugyanezt, amelyet idézek majd a *2000*-ben is, gondolom ez a lényege; beszámítva az eredeti cik-
ket is most jelenik meg harmadszor; ha ezeket a nagyon is különböző hangulatú írásokat egy fúga szólamainak tekintjük, tekintsük őket annak, hát ez bennük a téma.

„A Biblia a népek angyalairól beszél: a Zsidók és Magyarok és Románok és Oroszok és Csehek és Szlovákok angyalai mind az Isten trónusa előtt áll-
nak; érdekes volna odafigyelni, miről is diskurál-
nak, *halkan*, de az ember néha már a saját szavát sem hallja a nagy zűrzavarban.”

És aztán, ahogy általában mindenbe többször is belefog az ember, elkezdtem előlről, újra, az elő-
adásomat.

Próbálom most rekonstruálni, miket is beszél-
tem. Mert előadni persze fejből szoktam, nem papírról. Mi jó van abban, folyton csak írni, írni? De volt azért egy vázlatom a dolgról, azt kellene most kislabilizálnunk.

Először is: a *holocaust* szót, amely mint tudjuk egészen égő (egészen eléggő) áldozatot jelent, tudato-
san kerültem. Mint néhány más előadó is. Akármit tartson is az ember az áldozatról mint olyanról, val-
lástörténetileg, vallásfilozófiailag és egyszerűen az emberi élet szempontjából is (egyik sem éppen

egyszerű kérdés, hát még együtt e három), embermilliók föláldozása nem tekinthető áldozatnak. Ki volna itt az áldozár, a pap, s kinek mutatná be az áldozatot? Ha így nézzük a dolgot, a szókép majdnem hogy istenkáromlás, de legalábbis ízléstelen; és a bibliai hagyományon belül nem értelmezhető. Nézzetnénk buddhista szempontból, esetleg: amennyiben a buddhizmus az áldozat eszméjét és gyakorlatát kezdettől fogva radikálisan elutasította (hisz részben éppen ez jelentette a védikus hagyománnyal való szakítást is). Úgy tetszik, a Legfőbb Lény gondolatával együtt. Hátha kijönne valami, pszichoanalitikusan, egy ilyen vizsgálódásból. De óvatosságra intem magamat. Könnyen belecúsúzik az ember a fölületes párhuzamokba. Mit mond, végső soron, a buddhizmus „Isten”-ről: ki tudja? Hermann Beckh szerint *hallgat róla – róla hallgat*. „Buddha attól való idegenkedését, hogy »a lét végső alapjait« és »isteni ősokát« szavakba és fogalmakba fogja, nem kell egy ilyen »ősok« tagadásának tekintenünk,” mondja, l. *Buddhismus (Buddha und seine Lehre)*, Berlin und Leipzig, 1916. II. 126. sk., és Oltramarét idézi a Buddhával kapcsolatosan, „*son antipathie naturelle pour le finalisme*”. Következétesen végiggondolni mindezt, különö-

sen ebből az alkalomból, nemigen lehet. Veszélyes talajon járunk, veszélyes ég alatt. Úgy tetszik, az áldozat eszméje a személyes Istennel (vagy istenekkel) elválaszthatatlanul összefonódott. És éppen e mostani, mindennél rettenetesebb tárgyban az Istenre vonatkozó kérdést nem lehet csak úgy elhessenteni.

De hát én belemenni sem akartam; már csak azért sem, mert eleve nem Istenről, hanem a méltó képről akartam beszélni. A kettő között lehet ugyan valami összefüggés, de, megint csak: ki tudja, mi? Az előadások ideje ki volt szabva, húsz perc, és én tartottam magam ehhez az üdvös korlátozáshoz. Még egyszer mondom, a teremben ájulatatos volt a hőség. Az agyak nem kaptak oxigént. *Calcutta, the black hole*, villant eszembe. El-elbóbiskolt a hallgatóság, és azok sem nyújtottak épülete-sebb látványt, akik álmoságukkal küszködve ültek. Legjobbak voltak a szünetek, igen, a szünetek egyre fontosabbakká váltak. Magamnak több mint húsz éve nincs karórám, valahogy ellenszenvezem a karórákkal. Kölcsönkértem hát a mellettem ülő fiatalemberét, azon figyeltem, mikor telik ki az időm. Amikor a helyemre mentem, gratulált:

– Az előadók udvariassága a rövidség.

– Természetesen nem kritika akar lenni, amit mondok – mondtam. – Lehet, hogy tévedek. Pusztán csak magamról beszélek. Ha előkerülne, mégis, olyan festői mű, megadnám magamat. De most azt szeretném elmondani, mért tartom Auschwitzot ábrázolhatatlannak; s mi több, hogy ábrázolásával vesződni nem is érdemem, szerintem.

– Az izraeli bizantinikus mozaikok – mondtam –, amiket a *Mosaïques byzantines israéliennes* című könyvből ismerek, Ernst Kitzinger, Flammarion és Unesco, 1965, abból is elsősorban az Izsák föláldoztatása, *sic!*, hát így adja meg a címet, *Le Sacrifice d'Isaac*, a bét-alfai zsinagóga padlójáról; és a Rembrandt van Rijn festészete; nekem ezek jelentik az Izrael képzőművészetét.

Az volt a gyerekek egyik kedvenc képeskönyve, kiskorukban, a zsidó mozaikok. Úgy is néz ki, széttépvve, lekakaózvva, minden. És hát: micsoda stílus! Egészen gyerekes rajz, az alakok: Ábrahám, Izsák stb. kőcbabaszzerűek, lángszerűek, elképesztően, egyedülállóan expresszívek; mindez kirakva, üvegmozaikból, a legfejlettebb bizánci mozaikrakás eszközeivel. Páratlan mű tehát, stílusán is.

Három napig maradhattam csak a konferencián, vissza kellett jönnöm Budapestre. Volt a vendégseregben egy sovány francia. Rokonszenves, ilyen belülről izgatott. Mint aki föl akarna robbanni folyton, a levegőbe repülni. Ott étkeztünk mindig a városzéli Sopiane étteremben. Hát ilyen városzéli jellegű, szerintem, egy kinti utcán, de majdnem szemben az egyetemmel. Angolul társalogtunk a franciával, nem tudok franciául. Harmadnapon tehát, ebéd után, indulnom kellett már ki az

állomásra, mondták, kivisz valaki autón, már igyekezni kellett, a francia föltartóztatott. El akar valamit mondani, mégis, és akkor most azonnal. Mintha kétségbe lett volna esve, ezt mindenképp el akarta mondani, nem tudta, hogy már elmegyek.

– Mondtam már – mondta –, hogy az előadása mennyire tetszett. Hozzá kell azonban tennem valamit. – Darabosan szakadtak ki belőle a szavak, ő meg angolul nem tudott annyira jól; de hosszú mondatokat hadart el héberül is, oly szaporázva, mintha bizonyosra venné, hogy értem is. – Nem értem! – mondtam, és feszülten figyeltem; nagyon szerettem volna érteni. – Gyere már – mondta útitársnőm, egy ismerős a konferenciáról, akivel együtt jöttünk vissza Pestre. – Az áldozat! – kiáltotta hebegve a francia. – Az Izsák története és Auschwitz egymással össze nem hasonlíthatók. – De elmegy a vonat – mondta útitársnőm. – Az angyal! – mondta a francia. Persze; az Isten angyala, aki visszafogta Ábrahám kezét. Kierkegaard jutott eszembe, a *Félelem és rettegés*; szerettem azt a könyvet, de igazából sohasem értettem, mit akar kihozni a dologból.

És akkor következtek azok a héber mondatok. Mint viharzó víz szélén, ahogy pattog a kavics. – Mert azt mondja az Írás – kiabált. – Mert elküldte az angyalt. – De *indul* már a Miska – súgta útitársnőm. A hirtelenjében kerített gyorsfuvar, az volt a Miska; angol nyelvtanár. (Százával képezik át angolra most az orosz tanárokat, meséli az autóban aztán.) Megszorítottam a francia kezét. Mintha csak én akarnám visszatartani, és azzal el is taszítanám magamtól. – *But we must go. Good bye!* El kell mennem, látja, sajnós. – Gyorsan, zavartan elnevette magát. – *Az Istent nem lehet rákényszeríteni a válaszadásra* – mondta.

S már csattogott is velünk az expressz Budapest felé. *Nem végiggondolni a dolgot, bennmaradni a problémában; festői attitűd*; ez a mondat is szerepelt a jegyzeteimben. Tán éppen ez lett volna a mondanivalóm (egyik?) lényege; de végül is nem olvastam föl, tán éppen ezért.

Különben egyszerű a megoldás: én csak a stílussal kapcsolatban említettem azt a mozaikot, és nem az újkor allegóriájaként. Nem először kellett tapasztalnom azonban, hogy a, mondjuk így, irodalmibb érdeklődésűek, a mondjuk szenvedélyesebbek szorosabb összefüggéseket keresnek gondolataim között, mint én. Szó szerint értik a dolgot. Említhettem volna Chaïm Soutine-t is, Csontváry Kosztká Tivadart is, és persze Chagallt. Nem említettem őket. Bele voltam bonyolódva már úgyis éppen eléggé a dologba.

– Álmodunk. Valami álomszerű állapotba kerültem én is, amikor rávágtam Kabdebónak azt a címet. Lascaux-nak Auschwitzhoz mi köze? Néhány hétre rá a Néprajzi Múzeumban jártam, elmentem megnézni a bushman sziklafestmények

kiállítását. A bushmanokat, valamikor ők lakták egész Afrikát, úgy nagyjából kiirtották, már majdnem egészen; Laurens van der Post szerint ők voltak az altamirai és lascaux-i barlangképek festői is.

– Végigsétáltam a kiállításon, két-három termen; és ahogy továbblépnék, hát ott az auschwitzzi vándorkiállítás. Most nem nézem meg, gondoltam kétségbeesve, de aztán persze mégiscsak be mentem.

– Sietnem kellett, záróra mindjárt.

– Lascaux-ban, Altamirában kezdődött az egész. Mindenesetre, amiről tudunk. Az első képek, barlangmélyi sötétben: mindenki tudja, mennyire egygyé váltak azokkal a helyekkel. Ott kellett megfestődniük vagy mit tudom én. Gyönyörű állatok. A hely és a festmény között nincs is már különbség. Nézzük őket, vagyis hát nézzük a reprodukciókat, a barlangokba ma már nem szabad lemenni, a turisták lehelete kikezdte a festéket. Gyönyörű állati testek. Ki tudja, talán nem is a festők választották ki azokat a helyeket, talán a hely hívta oda mélybeli varázsigékkal azokat a régestelen régi festőket. A *genius loci*. Semmi más, csak a testek, semmi táj, semmi háttér: a táj, a háttér maga az a barlangi szikla. Kiválasztott helyek, és ennyiben a művészettörténelem első tájképei, mégis. Az mindjárt a történet legelején kiderül tehát, hogy a *hely* és a *festmény* széjjelválaszthatatlanul egy. És ha olyan jelenetekre gondolunk, mint például a folyón átúszó szarvasok lascaux-i fríze,

amelyben a folyó „mint olyan” mintegy egy sötétebb sziklaszín-sávból, sziklatörésből adódik, hát e kép misztériuma éppen abból adódik, hogy itt nem valami *trompe l'œil*-szerű kvázi-giccsről van szó, mint amikor egy természeti formációba egy másik formációt *belemagyarázunk*, hanem két megmagyarázatlan és megmagyarázhatatlan közelíti egymást, derengésből derengésbe, a „környezet”, amely lehet folyó is, szikla is, mert sohasem *egészen az*, és az állatok. Ott voltak a leginkább egyek, a kép és a hely, a kezdetekben, attól fogva már csak gyöngült ez a kapcsolat; ez érdekes. Habár... na mindegy. Sor került közben a variációkra. Egy összefüggésről volt mindenestre szó.

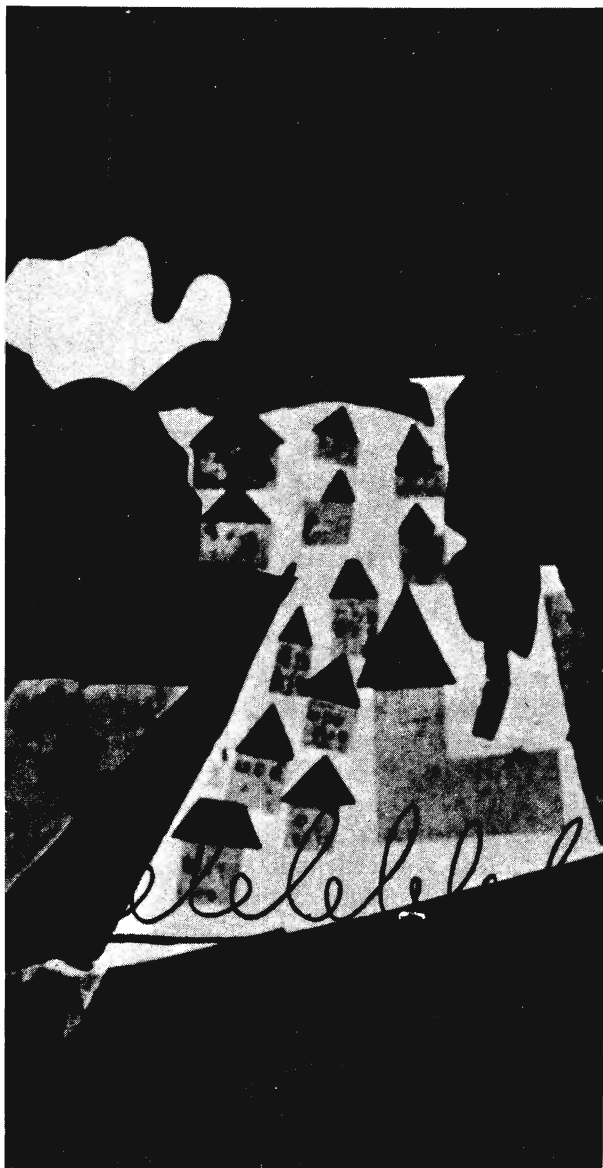
– Nem vagyok zsidó – mondtam –, és ez a tény, amely különben mindegy lehetne, ebben az esetben lényeges. Nem vagyok zsidó, de keresztény sem igen: keresztény is csak egy kicsit. Ha valami vagyok, egyáltalán, hát buddhista vagyok és taoista, még a leginkább. Hajlamból is, választásból is, és bizonyos családi tradícióból is. Éppen mint kívülállóban él bennem a zsidó és a keresztény tradíció iránti mély rokonszenv.

– Ilyesféleképp említettem annak a 2000-beli cikknek a címében az angyalokat is; ott leginkább mint bibliai angyalokat. Nagy érdeklődés él bennem irántuk is, vannak-e vagy nincsenek, és kicsodák-micsodák, mifélék (melyik milyen); s valame-

lyest megfigyelni vélem az életünkben játszott szerepeiket. Hogy a tündérekről most ne is beszéljünk. Az angyal azonban, tudjuk, valami más: hírvívő. A Bibliában Isten hírvívője. És persze az indiai és kínai stb. hagyomány is beszél angyalokról, a mohamedán &c.; másféle angyalok talán, de mégis. Jóleső volna most elkalandozni távoli tájakra, ám időnk sürget, és maradunk a Bibliánál. Nékem, kívülállóknak – kívül állok rajta, úgy tartozom hozzá – a Biblia időbeli jelenség (érvényét nem tudom ez mért csökkentené), s a Lascaux-tól Auschwitzig vezető széles íven helyezkedik el. A hely történetéről beszélünk (*helytörténeti előadás*); az a hely pedig nem más, mint az *ember helye*. Még csak nem is „a kozmikus hely”, hanem: *a helye, egyáltalán*. Tudjuk az Írásból, hogy az angyalok is

– a tündérekhez ebben oly hasonlóan – gyakran jelentek meg *valamilyen* hely vagy *a* hely értelmeként. Lascaux-ban és Altamirában ilyesmi angyali *praesentiára* semmi sem vall, s ma sem mondhatjuk, hogy sűrűn esnék angyalokkal találkozásunk. Úgy tetszik, mintha magunkra hagytak volna bennünket, alighogy egyszer megjelentek; mintha történelmi szerepük egy bizonyos időre korlátozódnék. De persze ezekről a dolgokról szinte semmit sem tudunk.

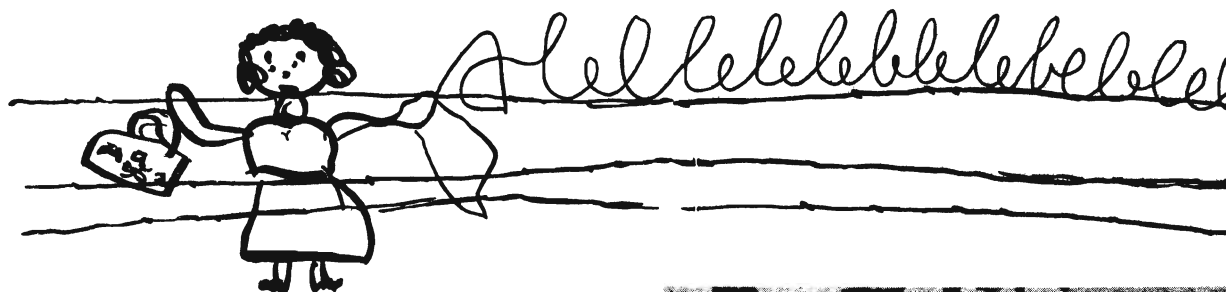
– Természetesen, a test mindig valamely helyen találja magát; de attól még az a test nem az ember, és az a hely nem az ő helye. A festészet mindig is ezzel a kérdéssel foglalkozott: hogy ugyan hogy van ez? Itt van a test; az, amit megérinthetünk, másban és önmagunkban is; legismerősebb és legismeretlenebb. A test a téma, egyáltalában, a hely pedig a stílus. A stílus mindig is szimbolikus,

ez a festészet gyöngesége. A stílus és a szimbolizmus leküzdéséért folytatott küzdelem az igazi helyért folyik: a méltó képért.

– Attól, hogy test, egyáltalában, az állat még nem állat, és az ember sem ember. A bibliai hagyomány arról beszél, hogy Isten megmutatta az embernek az állatokat. Istennel-e vagy nélküle – nem tudjuk, és nekünk most talán mindegy lehetne – az altamirai és lascaux-i barlangképek fölfoghatók az állatok megmutatkozásaként; és az ember talán *ebben* a megmutatkozásban értette meg, egyelőre, önmagát. Vagyis hogy: nem mint állatot, hanem mint az állatok ábrázolóját. Nem mondom, hogy a tőlük való különbözősben; erről megint csak semmit sem tudunk. Mert hiszen maga a különbözőség fogalma is az ábrázolással összefügg. S csakugyan nem bizonyos, hogy más az ember. Más, persze hogy más. Emberábrázolásokat a barlangokban alig találunk, és ami van, az is mintegy mellékes, jelentéktelen. Pálcikaember-szerű. Az első ismert festőket az emberábrázolás festői értelemben nem érdekelte: az állatok együttes képe adta az embernek képét. Az állatok ábrázolásának együttesében jelenik meg a kép (a barlang), az ember helye.

– Lascaux és Altamira a megtalált, a most már soha el nem veszíthető hely, Auschwitz, *mégis*, a hely eltüntetése. Van a világban valamely erő, talán a szellemnek valamely komponense, amely fölemészti a helyeket és magát az emberi szellemet is, amely gyűlöli a testet, lyukat éget a világba. Kontrakció. Nem föltétlenül gonosz, nagy szerepe van az analitikus gondolkodásban és mindenben, ami valamit valamire visszavezet, nagyon is emberi tehát, a klasszikus megvalósulása azonban Auschwitz. Altamira és Auschwitz egyaránt mi magunk vagyunk. Ha a művészet gyökérvkérdése az volt, *hol a test*, ez a hatalom ezt a kérdést kiveti magából: szükségképp meg kell semmisítenie a testet. Meg akarja semmisíteni az embert, egyáltalában; úgymond az egésznek semmi értelmét nem találja; a testeket testetleníti (az analízissel már olyannyira egyesült, hogy például a viviszekcióellenes mozgalom érvei mint ércfalról pattannak le róla); de azt a helyet is, ahol mindezt végrehajtja, megfosztja attól, ami hely: helytelenít. Napjainkban Bós-Nagymarosban akar magának emlékművet állítani. A szó szoros értelmében hely-telen.

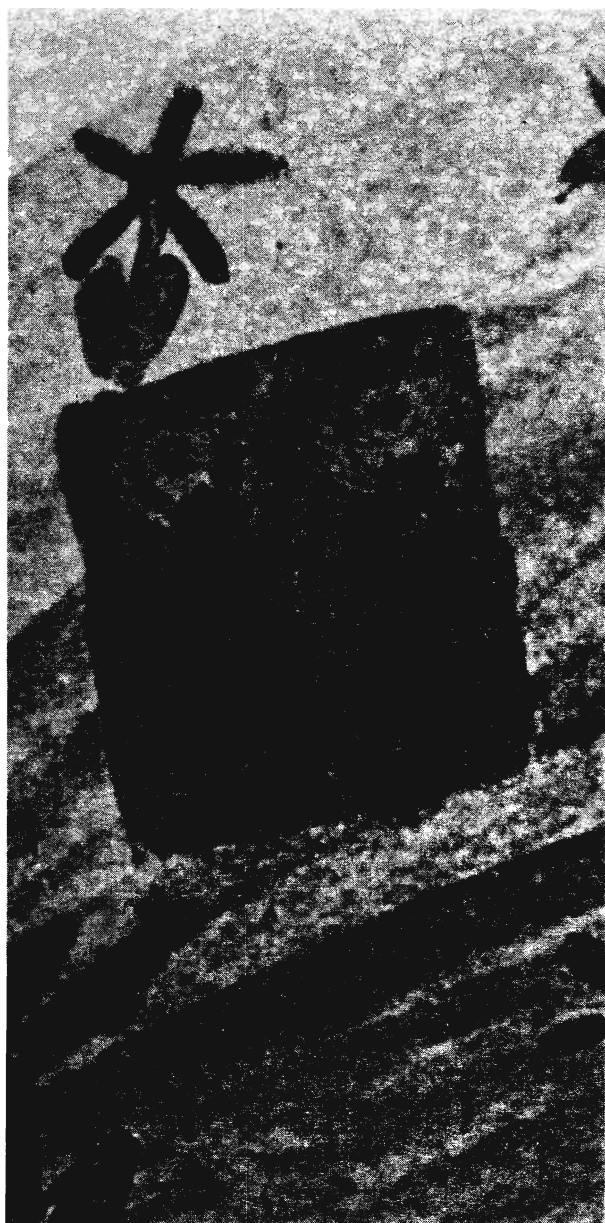
– Auschwitzban koncentráltan(!) mutatkozik meg az a rejtély, amelybe az ember mindig is utált belenézni, ám aligha tehetett mást, mint hogy megpróbáljon belenézni mégis. (Egyetlen más kísérletről tudok, a kínai tájképfestészetéről, amelyben az ember önmagát a tájhoz és a növényiséghez képest próbálta definiálni, és helyét *ezek közt* megtalálni.) Auschwitz építetői és működtetői a hely problémáját hánytorgatták olyan végtelenségig, olyan feneketlenségben, amelyet az emberi szó

csupán démoninak vagy sátáninak nevezhet. Auschwitz ugyanis: sehol sincs. S ebben a seholban a testnek is el kell tűnnie. A maga nemében, természet(ellen)esen, mindez betegség, az analízis kikristályosodása. Csakhogy a maga módján a művészet is mindig ezzel a kérdéssel foglalkozott (a művészet féltékeny szemmel figyeli a szerelmet), azzal a kardinális különbséggel azonban, hogy a művész (a festő) mindezt nem másokra hárította, hanem magára vette, a maga testére szabta a kérdést, megint csak szó szerint; amitől persze minden de minden egészen másféle kontextusba kerül. A remekműben a kérdés ugyanolyan végletesen van fölteve, mint fölteste Auschwitz; csak éppen nem az összeomlás, hanem az élet felől. Van mégis szerelem, még ha nincs is. Ez nem változtat azon, hogy a művészet mindig is a kés élére vitte a dolgokat. A művészet sohasem válaszol, nem az a dolga, mindig csak kérdez. Ez a magyarázata talán annak, hogy a művészet a Kijelentés körén tulajdonképpen kívül áll. Vallási szemszögből a művészet valahogy gyanús. Végző soron a vallás a művészetet fölöslegesennek ítéli, még ha meglenni soha nem tudott is nélküle. Ide illik talán az az észrevétel, hogy a taoizmus, úgy szokták mondani, nem is vallás, bár furcsa volna megmondani, micsoda akkor; de hogy bizonyos értelemben minden művész taoista. A művé-

szet kérdésében a válasz (ha sikerült a mű – épp akkor *sikerül*) magától megjelenik. A műalkotásban valami fölragyog.

– Egy végletes kérdést tett föl a művészet mindig. Talán azt: mi lesz a gyerekekkel? Minden gyerekkel, az összes gyerekekkel, végig a világtörténelem során, s már annakelőtte is, mielőtt még írni kezdtünk volna vagy mit tudom én; mielőtt így kiokosodtunk; hová lesznek majd a halálban, álta-

lában mi lesz velük; mi lesz a gyermekkel majd a maga veszendő-felnőtti-öreg aspektusában. Ez a kérdés, bármilyen szép, mégis, a lét összefüggéseiből talán eleve kitépi magát, s így bizonyos szadisztikus elemet nem nélkülöz; ezért kell, mintegy engesztelésül, a művésznek magára, a maga testére vennie. És ennyiben az igazi művész talán valóban égő áldozat. Nem bizonyos, hogy érdeme, ha így van.

– „Kirántott kard, Ég és Föld között.” Auschwitz eleve ott van, ahol már nincs mit tenni, ahol már nincs tovább. Ahová a művészet, ha tudja, el szokta vinni a dolgokat, Auschwitz mindenestül ott van a kés élén. S ezért az auschwitzi fényképek mind gyönyörűek.

S mert szinkrontolmács fordította előadásomat, francia ismerősöm a fülhallgatón ekkor hallhatta meg azt a mondatot, amelyet a vége felé csak kimondtam:

– Auschwitz kérdése, az a kérdés, amely Auschwitzal együtt azóta is itt áll a világban, talán éppen ez: HA VAN ISTEN, HOGY ENGEDHETTE MEG?

– S úgy lehet ezt kérdezi a művészet is világ kezdete óta. És talán mégsem ezt. De itt már lejön rólunk a hús. Még mindig keressük a kérdést, bele-szorulva a szimbolikus gondolkodásba. Itt kezdődik a méltó képért folytatott küzdelem.

– Ha csak az értelemre hallgatunk, nincs tovább. Ha mindez egyszer megtörténhetett. De vannak más erők is. És akkor már a megváltásra gondolunk: az pedig összefügg talán a gyerekekkel. Ha jók, ha rosszak.

– Besétáltam a kiállításra – meséltem a hallgatóimnak –, és akkor egyszer csak ott volt egy csomó ilyen portréfotó. Ilyen személyi fényképek, mint amilyeneket a bűnözőkről csinálnak. Balról, szemből, jobbról. Még hozzá valami ilyen rettenetesen, ahogy odahajolva néztem, hogy mintha föl lett volna támasztva az álluk, megtámasztva a halántékuk valami vassal. El ne mozduljon a fejük vagy mit tudom én. És nyomban fölfedeztem köztük azt a képet, egy tizenhat éves lány mosolyát. Azon a nyilvántartási fotón. Egy ilyen tizennégy vagy tizenhat éves kislány volt, és mosolygott. Nem kacérul, nem kihívón, nem dacosan, hanem csak úgy. Erre szokták mondani, hogy megrendítő. Megrendültem. De azt már komikus volna mondani, hogy meg vagyok rendülve azóta is. Nem. A rázkódás abbamarad. Megrendültem, és úgy maradtam, féloldala dőlve.

SEMÁ JISZRÁÉL:

(FOLYTATÁS A FEDÉL BELSŐ OLDALÁRÓL)

rossz) hajlamod szerint. (Szfíré; Bera. 54.) A teljes szíveddel másik magyarázata: Ne szakadj el szívedben a Helytől (ti. az Örökkévalótól). (Szfíré.) / **ÉS TELJES LELKEDDEL:** Még akkor is, ha Ő elveszi a lelkedet. (Szfíré; Bera. 54.) / **ÉS MINDEN ERŐDDEL:** Ez azt jelenti, hogy minden vagyonoddal. Vannak emberek, akiknek a vagyon fontosabb, mint a testük (= életük), és ezért van külön kimondva, hogy *és minden erőddel*. Az *és minden erőddel* másik magyarázata: Szeressed Őt, bármi legyen a mértéke (= mennyisége) annak, amit reád ró, akár a jónak a mértéke, akár pedig a bajé. Ugyanezt mondta Dávid (Zsolt. 116): *Ha főlemelem a megszabadítás poharát stb., Ha baj vagy bánat ér stb.* (Lásd Szfíré.) / [6] **ÉS LEGYENEK EZEK A SZAVAK:** Nos, mi az (említett) szeretet? *Legyenek ezek a szavak (a szívedben)*, mert ezáltal érheted el, hogy megismerd a Szentet, áldott legyen, és hogy ragaszkodj az Altala (kijelölt) úthoz. (Szfíré.) / **AMELYEKET ÉN MOST PARANC SOLATKÉNT ADOK NEKED:** (Ezek a szavak) ne olyanok legyenek számodra, mint valamely elavult *diótagma* (= *diatagma*, „rendelet”), amellyel senki sem törődik, hanem mint az új, amelyet mindenki örömmel fogad; *diótagma*: királyi parancs, amelyet írásban adnak ki. (Szfíré.) / [7] **ÉS GONDOSAN TANÍTSD MEG ŐKET:** ez nyomatékos kifejezés mód; (a parancsolatok) legyenek mindig készenlétben az ajkadon, hogy ha bárki kérdez valamit (velük kapcsolatosan), ne kelljen tétováznod, hanem kapásból felelhessél. (Szfíré; Kiddu. 30) / **FAIDNAK:** Ezek a tanítványok. Mindenütt találkozhatunk azzal, hogy a tanítványokat így nevezik: „fiak”, mint ahogyan (a Biblia) mondja (Deut. 14): *Ti a fiaid vagytok az (Örökkévalónak), a ti Isteneteknek*, és ugyanígy (Kir. II, 2): *A fiaid a prófétáknak, akik Bét-élben vannak*. S ugyanígy, Hizqijjáhuról, hogy tanította a Tóráat egész Izráelnek, s a „fiak”-nak nevezte őket, mint ahogyan (a Biblia) mondja (Krón. II, 29): *Fiaim, most ne legyetek télenek*. És ahogyan a tanítványokat „fiak”-nak mondják, ugyanígy, „apá”-nak nevezik a tanítómestert, mint ahogyan (a Biblia) mondja (Kir. II, 2): *Apám, apám, Izráel harci szekerei stb.* (Szfíré.) / **ÉS HASZNÁLD ŐKET** (ti. a parancsolatok szavait) a beszédedben: Azaz a beszélgetéseidben ne legyen más tárgy, mint ezek; tekintsd őket a legfőbb, és semmiképpen sem kevésbé fontos tárgynak. / **ÉS AMIKOR FEKSZEL:** Valaki netán úgy vélekedhet, hogy még akkor is, ha napközben fekszik; és **AMIKOR FÖLKELSZ:** erről pedig, hogy ha éjszaka kel föl. (A Biblia) azonban éppen ezért így mondja: **AMIKOR A HÁZADBAN ÜLSZ, ÉS AMIKOR ÚTON JÁRSZ:** Eszerint a Tóra a szokásos életmódról beszél, mind a lefekvés, mind a fölkelés (szokásos) időpontjáról. / [8] **ÉS KÖSSÉD ŐKET JELKÉNT A KARODRA:** Ez a *tefillin*, amely a karon van. És **LEGYENEK JELKÉPÜL (totafot)** A KÉT SZEMED KÖZÖTT: Ez a *tefillin*, amely a fejen van. És a (*tefillin*-re írt bibliai) szakaszok száma (ti. 4) miatt mondják úgy, hogy *totafot*, ugyanis *tot* kopt (nyelven) „kettő”, és *fo* afrikaiul „kettő”. (Szanhe. 4) / [9] **A HÁZAD AJTÓFÉLFÁI:** Azért van úgy írva, hogy *ajtófélfái* (ti. jelezve, hogy többes szám), mert *mezuzá*-t csak egyet kell fölerősíteni. / **ÉS A KAPUIDRA:** Ide értendők az udvar kapui és a városok kapui és a tartományok kapui is. (Joma 11) /

(K. G.)

TÉKA
KÖNYVKIADÓ
KARÁCSONYI
AJÁNLATA!

Utazás Hollywoodba

ÁRA: 198,- Ft

A Gereben Ágnes válogatásában és szerkesztésében készült kötet a Szovjetunióból az elmúlt másfél-két évtized emigrált zsidó származású írók műveinek páratlanul izgalmas antológiája. A szerzők között találkozhatsz kevésbé ismertekkel és világhírukkal egyaránt, de ez a válogatás egészében bizonyosan úttörő vállalkozás.

WERBŐCZI ISTVÁN

HÁRMASKÖNYV

Ára: normál kötésben 400,
díszkötésben 800,- Ft

Werbőczi munkája a magyarság történetének fontos dokumentuma, s nem egyszerűen jogi szakkönyv, hanem egy olyan dokumentum, melynek meghatározó szerepe volt az 1526 és 1848 közötti időszak közgondolkodásában, magánjogi döntéseiben. A Hármaskönyv reprint kiadása latin-magyar szöveggel jelenik meg, az eddigi legjobb magyar fordítás felhasználásával.

GERARD DURREL

HOGYAN LŐJÜNK AMATŐR TERMÉSZET- BÚVÁRT?

ÁRA: 119,- Ft

A kötet Az amatőr természetbúvár c. filmorozat forgatásának eseményeit, kalandjait meséli el a szerző és felesége szemszögéből. Durrel közismert mesélő tehetsége és humora ezúttal is pompás szórakozást ígér minden olvasónak.

A könyvek kaphatók a könyvesboltokban és a könyvárusoknál, vagy megrendelhetők a következő címen: **TÉKA Értékesítési Osztály, 1391 Bp. Pf. 204.** Postai megrendeléseket a készletek erejéig a postaköltség felszámításával teljesítünk.